

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Retrogressiv metod

En översikt med exempel från
historisk geografi och agrarhistoria

OLOF KARSVALL *Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala*

Retrogressiv metod går ut på att analysera äldre förhållanden med hjälp av yngre källmaterial. Ett inledande avsnitt om terminologin – metoden har många namn – följs av en presentation av förtjänster och brister hos fyra olika varianter av retrogressiv metod. Ett tredje avsnitt visar hur metoden fungerar när den sätts i praktiskt arbete, här för att förklara ödeläggelsen i spåren av pestepidemier under 1300- och 1400-talen, med hjälp av källmaterial från 1500- och 1600-talen.

Att försöka förstå olika typer av samhällsfenomen genom att leta förklaringar i historien, att exempelvis kartlägga händelsekedjor som lett fram till den situation som utforskas, är en ganska vanlig metod bland historiskt orienterade samhällsforskare.¹ Den här artikeln behandlar det rakt motsatta och mindre vanliga arbetssättet: när forskaren utgår från ett senare skede för att förklara ett tidigare. Detta arbetssätt sticker också ut genom att göra ett radikalt avsteg från ett centralt påbud inom den traditionella källkritiken: föreskriften att utsagor och belägg skall ha en närhet i tid och rum till det som undersöks.² Metoderna jag kom-

1. Den här typen av historiska förklaringar är särskilt tydliga i forskning om spårbunden utveckling, s.k. historiskt "stigberoende" (*path dependency*), där grundtanken är att en given utvecklingskurs bestäms under vissa "formativa moment" i historien. Se exempelvis diskussionen i Rune Premfors, *Sveriges demokratisering: ett historiskt-institutionalistiskt perspektiv* (Stockholm 1999) s. 12f.

2. Enligt "samtidskravet", inom den weibullska traditionen bör källan ha tillkommit vid samma tid som de händelser som den beskriver eller åtminstone inte alltför långt efter. Se t. ex. Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori* (Stockholm 1993) s. 121.

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

Olof Karsvall, f. 1980, är fil. kand. i kulturgeografi och doktorand i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för ekonomi. Avhandlingsarbetet, som bedrivs inom ett av Vetenskapsrådet forskningsprojekt om den senmedeltida agrarkrisen, fokuserar utjordar i geometriska kartor och jordeböcker.

E-post: olof.karsvall@slu.se

mer att presentera här baseras tvärtom på (yngre) källmaterial som ligger långtifrån den (äldre) situation som undersöks. Inom den historiska geografin, som jag lånar mina exempel från i den här artikeln, kallas det förstnämnda arbetssättet – att förstå senare utfall och situationer, till exempel utformningen av dagens stadslandskap, genom att analysera tidigare händelser och förhållanden, till exempel gaturegleringen av Stockholms malmar under 1600-talet, för retrospektiv metod. Den sistnämnda, mer udda ansatsen, som står i fokus här handlar om att belysa och förklara äldre förhållanden med hjälp av yngre källmaterial, vilket kallas för retrogressiv metod.³

En metod särskilt användbar för historiska studier av metakrona landskap

Retrogressiv metod kan använda när ett yngre och mer fullständigt källmaterial på ett konkret sätt kompletterar ett äldre och mer fragmentariskt material. Att metoden är särskilt användbar för historiska geografer beror på att landskapet och de storskaliga lantmäterikartorna över byar och gårdar till sin karaktär är metakrona eller flerålderliga: de innehåller flera tidsskikt med former och element av olika ålder. Kartor är därmed ett idealiskt källmaterial för den här metoden, eftersom de dels är ögonblicksbilder som berättar om sin egen tid, men dels också landskapsutsnitt som visar på en samlad utveckling över tid, med bevarade strukturer från det medeltida agrarsamhället. De rumsligt bundna företeelserna i landskapet – dels naturgivna element som exempelvis berg, hav, jordmån, vegetasjon och dels spår av mänsklig verksamhet som kyrkobyggnader, gravmonument, boplatser och andra strukturer med relevans bakåt i tiden – har förstås olika motståndskraft mot förändring och nednötning. Medan till exempel enskilda byggnader kan vara relativt förgängliga så är boplatslägen och de juridiska ägogränserna som

3. Distinktionen mellan begreppen retrospektiv och retrogressiv utvecklas mer i avsnittet om terminologi nedan. Den förstnämnda ansatsen, att t. ex. förklara variationer i dagens samhällen med hjälp av en tillbakablickande (retrospektiv) historieskrivning, är mer utbredd – inom flera discipliner – än den sistnämnda, men kanske också förgivettagen och inte alltid uttalad som en metod. För en diskussion om olika metodologiska utgångspunkter inom just historisk geografi se t. ex. Mats Riddersporre, *Bymarker i bakspegel: odlingslandskapet före kartornas tid* (Lund 1995) s. 9–16. En översikt till retrogressiv metod har tidigare presenterats av Mats Riddersporre i "Fragment av medeltidens kulturlandskap", i Margareta Elg (red.), *Historisk geografi* (Stockholm 1986) s. 52, och Mats Widgren (2000) i "Att skriva agrarhistoria med landskapet som källa – kring två kapitel i Jordbrukets första femtusen år", i Reidar Almås & Brynjulv Gjerdåker (red.), *Norges landbruks historie til år 2000: sosiale endringer i bondesamfunnet* (Bergen 2000) s. 39–48. Jfr not 41 nedan.

definierar gårdar och byar ofta bestående över längre tid. I dagens landskap kan sådana yt- och linjeelement av äldre datum undersökas genom observationer i fält och med arkeologisk metod, men de kommer också till uttryck i olika skriftliga källmaterial, särskilt i lantmäterikartorna. Bland rumsligt bundna och över tid bestående företeelser som är synliga i källmaterial märks också förhistoriska och medeltida ortnamn som i många fall är levande i dag.

Genom att analysera de storskaliga kartorna retrogressivt har nytt ljus kastats över flera – geografiskt och socialt – rumsliga frågor, bland annat kring organisation – exempelvis hur samarbeten kring hägnader och odlingssystem har sett ut i medeltida byar – och ägande – till exempel jordens arrondering med tegskiften och olika grad av ägoblandning eller särägosystem. Det övergripande syftet med artikeln är att visa på den retrogressiva metodens förtjänster: hur den kan användas för att belysa nya och gamla frågor, formulera fruktbara hypoteser och avvisa orimliga tolkningar av tillgängligt källmaterial. Jag pekar också på några av metodens begränsningar. Samtliga exempel är, som redan antydits, hämtade från den historiska geografin inriktad mot agrarhistoria, ett fält inom vilket retrogressiv metod fortfarande tillämpas och äger en påtaglig kraft.⁴ Att rumsliga analyser och bebyggelsehistoriska frågeställningar står i centrum i min presentation innebär inte att retrogressiv metod saknar betydelse inom annan forskning. Att ta hjälp av kunskap om ett senare skede, när en tidigare period skall undersökas borde kunna berika undersökningar inom andra historiska discipliner. Jag återkommer till den frågan i slutet av artikeln.

Texten är uppbyggd kring tre block. Ett första avsnitt reder ut begreppen. Ansatsen och metoden att belysa och förklara äldre förhållanden med hjälp av yngre källmaterial har både kallats retrogressiv, vilket är den terminologi som jag använder, och retrospektiv, som står

4. Under lång tid var den gren av kulturgeografen som kallas historisk geografi inriktad mot äldre agrarhistoria, med landskapet som det centrala undersökningsobjektet (analyserat genom såväl dagens fältmaterial som de historiska lantmäterikartorna och andra skriftliga källor). Under 1970- och 1980-talet förändrades ämnet, intresset riktades dels mot mer modern tid och dels mot vidare undersökningsområden än agrarlandskapet. Se Alan Baker och vad han kallar "the changing character of historical geography", i "Historical geography and the study of the European rural landscape", *Geografiska annaler* 70 B:1 (1988) s. 5–16. En forskningsöversikt om historisk geografi ges av Staffan Helmfrid i *Europeiska agrarlandskap: en forskningsöversikt* (Stockholm 1963, prov. rev. 2000) och i idem, "Agrarlandskapsforskningen i Sverige", i Elg (red.) (1986) s. 13–17.

för det rakt motsatta arbetssättet enligt min användning av begrepen. Begreppsförvirringen har påpekats i tidigare forskning, men den fortsätter att ställa till problem för både geografer och historiker och klagörande utredning behövs därför. Ett andra avsnitt presenterar fyra olika retrogressiva ansatser. Det råder inte bara delade meningar om namnfrågan, alltså vad detta angreppssätt som går ut på att använda yngre källor för att analysera äldre förhållanden skall kallas; det saknas också en allmänt vedertagen definition av arbetssättet. I själva verket har flera olika retrogressiva metoder kommit till användning och samtliga är förhållandevis lite diskuterade. Därför behövs en samlad genomgång. De fyra ansatser jag presenterar har mycket gemensamt: de analyserar alla rumsligt bundna företeelser – fysiska objekt och strukturer i landskapet – vars konstans och relevans över tid behöver verifieras mot äldre källmaterial. Men de skiljer sig åt genom att betona och analysera olika element: å ena sidan landskapsformer, som till exempel åkerfigurer och ägomönster – morfologisk-genetisk och geometrisk metod – och å den andra sidan planerade strukturer i landskapet, i detta fall sådana regelbundna mönster som exempelvis kyrkobyggnad och bybildning avsätter – metrologisk och korologisk metod. I en utviking visar jag hur dagens digitaliserade historiska kartor och tillhörande databaser kan användas för att berika och komplettera de nämnda undersökningarna av såväl regelbundna som oregelbundna mönster i landskapet.

Ett tredje avsnitt ger en fördjupad illustration av hur en av de ovan nämnda varianterna av retrogressiv metod, den geometriska, fungerar när den sätts i praktiskt arbete. Här kretsar framställningen kring en bebyggelsehistorisk fråga som inte kan besvaras utan hjälp av yngre källmaterial: Hur stor var ödeläggelsen i spåren av digerdöden och pesterna under senmedeltiden? Ett avslutande avsnitt knyter ihop säcken och reflekterar över de retrogressiva metodernas förtjänster och brister.

Bakgrund och begreppsförvirring

Begreppet retrogressiv metod härstammar från arbeten av den franska historikern Marc Bloch. Medeltidshistoriker kunde, argumenterade Bloch i början av 1900-talet, ge en rikare bild av det avlägsna och svårfångande förflutna om de utgick från yngre källmaterial i lägen då samtida källmaterial var fragmentariska. Det handlade så att säga

om att skriva historia i motsatt riktning, om tillbakaskrivning.⁵ Att gå från det kända till det okända var visserligen inte en ny ansats inom historievetenskapen kring sekelskiftet 1900 – både brittiska och tyska forskare hade prövat greppet i slutet av 1800-talet – men Bloch gav alltså riktningen ett namn, *méthode régressive*.⁶

Den distinktion mellan retrogressiv och retrospektiv metod som jag använder mig av här drogs upp av den engelska geografen Alan Baker i en kortfattad men central artikel från 1968. Baker knöt an till Blochs tankar och lät begreppet retrogressiv metod stå för undersökningar som med utgångspunkt i yngre källor försökte rekonstruera äldre skeden och förhållanden ("tillbakaskrivande" analyser). Retrospektiv metod stod för en motsatt analys. Här handlade det inte om att förklara dåtid utan tvärtom att ge historiska förklaringar till variationer i dagens landskap ("tillbakablickande" analyser).⁷

Att det råder begreppsförvirring på området beror på att det som Bloch och Baker – och senare svenska geografer – benämner retrogressiv metod har kallats retrospektiv metod inom norsk bebyggelsehistorisk forskning. Mot mitten av 1900-talet vidareutvecklade den norska agrarhistoriken Andreas Holmsen tekniken att med yngre källor analysera äldre bebyggelser. Trots att Holmsen torde varit inspirerad av Bloch – åtminstone indirekt via bland andra den norske historikern Edvard Bull⁸ – och trots att Holmsens version av den teknik som han kallade

5. Marc Bloch utvecklade tankarna om en retrogressiv historia i flera verk, bl. a. "Méthodologie historique" i *L'Histoire, la guerre, la résistance* (Paris 2006) och *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Oslo 1931), och använde också flera olika beteckningar på det här sättet att skriva historia, som *histoire régressive*, *méthode régressive* och *lire l'histoire à rebours*.

6. Den brittiske historikern Frederic Seebohm tog hjälp av geometriska kartor från början av 1800-talet för att analysera medeltida godsstrukturer i *The English village community* (London 1883). I *Domesday Book and beyond* (Cambridge 1897) presenterade hans landsman Frederic William Maitland en hypotes om godsstrukturen under den anglosaxiska eran (ca 675–1066) baserad på den registrering av bebyggelserna i England som finns nedtecknade i Domesday Book (en jordebok från omkring år 1086). Något år tidigare publicerade den tyske lantmätaren och statistikern August Meitzen ett centralt verk, *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven* (Berlin 1895), där han visade hur geometriskt kartmaterial kunde användas som källa till analyser av det äldre agrarlandskapet, också med exempel från Sverige. Se vidare i Helmfrid (1986) s. 13–17 samt (2000) s. 14–16.

7. Alan Baker "A note on the retrogressive and retrospective approaches in historical geography", *Erdkunde* 22 (1968) s. 243f. Distinktionen mellan begreppen retrogressiv och retrospektiv tas också upp av Riddersporre (1986) s. 52 samt Widgren (2000), s. 40f.

8. Edvard Bull anknöt tidigt till Marc Blochs uppfattning. I "Fylke", *Scandia* 3 (1930) s. 90 diskuterade Bull *tilbakeslutning* från yngre källmaterial, något Andreas Holmsen senare

”tillbakeslutnings-metode” också överensstämmer med det som Bloch – och senare Baker – pekade ut som ”retrogressiv” metod, kallade Holmsen och hans efterföljare tekniken för retrospektiv metod.⁹ Även inom svensk bebyggelsehistorisk forskning har retrogressiv metod (enligt geografernas språkbruk) gått under namnet retrospektiv metod.¹⁰ I den här artikeln används dock begreppen med den innebörd som Bloch och Baker fyllde dem med.¹¹

Beständiga element att fokusera i det historiska landskapet

Här lyfter jag först fram två mer kvalitativt orienterade retrogressiva metoder, morfologisk-genetisk och geometrisk metod, som framför allt har kommit till användning för att analysera olika landskapsformer och deras ursprung, exempelvis de mönster och former som åkrar och ägo-gränser bildar i landskapet. Därefter lyfter jag fram två mer kvantitativt inriktade retrogressiva metoder, metrologisk och korologisk metod, som kommit till användning i undersökningar av planerade regelbundenheter i landskapet som exempelvis bybildning och kyrkobyggande kan ge uttryck för. Jag avslutar avsnittet med en utvikning som visar hur digita-

refererade till i ”Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning”, *Historisk tidsskrift* (Oslo) 32 (1940–42), s. 41.

9. Holmsen (1940–1942) s 31f.; Holmsen återkom till metoden senare bl. a. i Heimen (1976). Skillnaden mellan begreppen retrogressiv och retrospektiv inom å ena sidan den svenska kulturgeografiska och å den andra sidan den norska agrarhistoriska forskningstraditionen diskuteras av Widgren (2000) s. 40.

10. Att angreppssättet att använda en yngre källa för analys av äldre förhållanden har haft många olika namn illustreras även av agrarhistorikern Folke Dovrings arbeten. I slutet av 1940-talet talade han om vikten av ”tillbakaskridande rekonstruktioner”, men han använde vare sig termen retrogressiv eller retrospektiv metod utan kallade sitt förslag för ”kasuistisk” (case) metod; se t. ex. *Attungen och marklandet: studier över agrarförhållanden i medeltidens Sverige* (Lund 1947) s. 209–214; ”Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria”, *Historisk tidsskrift* 73 (1953) s. 384–409. Att retrogressiv metod omväxlande har kallats retrospektiv metod framgår av diskussionerna i bl. a. Lars-Olof Larsson ”Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen: några dynpunkter på terminologi och retrospektiv metod”, *Historisk tidsskrift* 90 (1970) s. 24–46; Eva Österberg, *Kolonisation och kriser: bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600* (Lund 1977), s 3; Jan Brunius, *Bondebygd i förändring: bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600* (Lund 1980), s 34; Ulf Sporrang, *Mälarbygd: agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv* (Stockholm 1985), s. 119; Sigurd Rahmqvist, *Sätessgård och gods: de medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria* (Stockholm 1996), s. 70.

11. Som också ligger nära den innebörd som presenteras i Svenska Akademiens ordbok: ”*Retrogressiv*, 1. ”varvid man går från ett senare till ett tidigare skede” (Lindfors 1904), 2. ”återgång till ett tidigare (mindre framskridet, lägre) stadium” (BotN 1906)”; <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>> (2/5 2013).

liserade kartor och rumslig statistik kan användas som ett komplement till de nämnda analyserna av olika mönster i landskapet.

Ägomönster i landskapet – morfologisk-genetisk och geometrisk retrogressiv metod

Det var inom det agrarhistoriska forskningsfältet som den retrogressiva metoden utvecklades. I Sverige tog forskningen sin utgångspunkt i landskapselementen (objekten) och de äldsta geometriska (storskaliga) kartorna från 1600-talet för att undersöka bland annat medeltida ägområden. Geometriska kartor från 1600-talet finns för stora delar av dåvarande Sverige samt för dåvarande provinser. För att studera medeltida förhållande är 1600-talets och även första hälften av 1700-talets kartor särskilt intressanta eftersom de visar en situation före den agrara revolutionen, de moderna jordskiftena, till exempel laga skiften, och utskiftningen av gårdar. Tack vare kartornas höga detaljeringsgrad – skalan är i de flesta fall 1:5 000 och 1:4 000, dubbelt så detaljerat i jämförelse med dagens fastighetskarta 1:10 000 – redovisas den rumsliga organisationen i detalj, med åker, äng, bebyggelse, ägo- och skogsgränser och andra över tid bestående ägoformer och former. Med betoning på landskapets form (morfologi), och dess ursprung (genes) användes den morfologisk-genetiska metoden i huvudsak fram till 1960-talet.¹² En större diskussion som studier av detta slag gav upphov till handlade om varför bystrukturer i östra Mellansverige var regelbundna medan flera andra landskap saknar en sådan planerad struktur.¹³ Få retrogressiva studier av detta slag har däremot resulterat i säkra dateringar med svar om landskapsele-

12. Den morfologisk-genetiska metoden, inspirerad av tysk geografi, tas upp av Helmfried (2000) och har även kallats *topografisk-genetisk* metod, t. ex. i Sporrang (1985) s. 46; Riddersporre (1995) s. 30. En i sammanhanget lite uppmärksammas föregångare är den estniska historikern Paul Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte* (Dorpat 1925), där han bl.a. använde de svenska lantmäterikartorna från sent 1600-tal över Estland i retrogressivt syfte. Ett tidigt exempel för Sverige är geografen Gunnar Lindgrens verk, *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt: en kulturgeografisk studie* (Uppsala 1939), där 1600-talets geometriska kartor låg till grund för analys av odlingslandskapet i Falbygden i Västergötland.

13. Riddersporre (1995) s. 9, 17. Riddersporre beskriver sin metod som "landskapsrekonstruktioner" och talar allmänt om "retrogressiv ansats". I analysen använde han bl. a. renritningar av storskaliga lantmäterikartor från cirka 1700. Enligt hans tolkning hade den regelbundna tegindelningen och det regelbundna odlingsystemet inte utvecklats under högmedeltid som tidigare geografer argumenterat för. Mer sannolikt var att ordningen speglade en senmedeltida eller en yngre situation. Riddersporre argumenterar för att regelbundna tegskiften fortsätter att utvecklas under förmodern tid (s. 172).

mentens ursprung (genes). Olika tolkningar av samma källmaterial gav skilda svar. Exempelvis gav geografen Mats Riddersporres detaljundersökningar av Stora Köpinge och Stora Herrestad socken i Skåne andra resultat än tidigare geografers.¹⁴

Den morfologisk-genetiska metoden vidareutvecklades mot retrogressiv geometrisk¹⁵ metod, en inriktning som mer handlade om analyser av gränser och ägoformer – från bynivå, ned till enskilda åkerteigar, upp till regional nivå, exempelvis territoriella sockengränser eller liknande – och mindre betonade frågan om formernas genes. Geografen Staffan Helmfrids analyser av de äldsta geometriska kartbilderna var här banbrytande under 1960-talet. I fokus stod landskapet, både som studieobjekt och källmaterial, betraktat i olika kronologiska skikt. Nu blev det för första gången tydligt att 1600-talets kartor över byar och gårdar många gånger visar på strukturer som kan tolkas som medeltida.¹⁶

Metoden utvecklades vidare genom att flera variabler kombinerades, till exempel fornlämningar i form av gravskikt i relation till byarnas yttre ägo gränser (Figur 1). Genom att jämföra ägoområden, så som de redovisas i 1600-talets och senare lantmäterikartor, med lägena för gravfält och boplatser kunde närvaron av troliga äldre och yngre bebyggelseenheter, byar, undersökas och hypoteser formuleras om bebyggelsens kronologi.¹⁷ I sin forskning visade arkeologen Björn Ambrosiani att gravfält ofta låg inom de yngre kartornas ägoområden och därmed påvisades att ägo gränser kunde vara stabila över lång tid. Han kunde även fastställa avvikelser, anomalier, ägo gränser som inte relaterade till äldre gravlämningar. Tol-

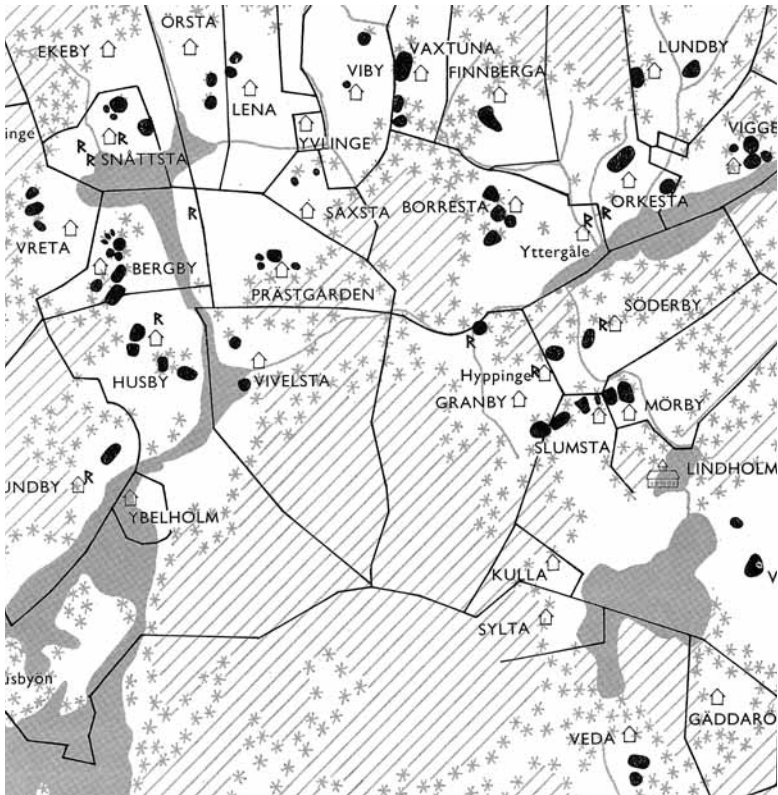
14. Geografen Sölve Göransson kombinerade, t. ex. i *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning* (Uppsala 1971), medeltida skriftliga källor med yngre material som 1600-talets geometriska kartor för att undersöka det medeltida ursprunget till Ölands regelbundna bebyggelse- och ägostrukturer. I studien *The agrarian landscape in Finland circa 1700: with special reference to southwest Finland and Ostrobothnia* (Stockholm 1996) visar geografen Birgitta Roeck Hansen på likheter mellan det Östsvenska regelbundna tegskiftet och tegskiftet i sydvästra Finland. Se även Sporrang (1985), s. 55–58.

15. Uttrycket geometrisk metod användes däremot redan 1927 av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren, "Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning", *Namn och bygd* (1927) s. 49 ff. Studien gällde ortnamn och deras relation till jordregisterenheter och ägo gränser.

16. Staffan Helmfrid, *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese* (Stockholm 1962).

17. Björn Ambrosiani, *Fornlämningar och bebyggelse: studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. (Uppsala 1964). Ambrosiani kallar sin metod "geometrisk metod" (s. 198) med hänvisning till Sahlgren (1927). Han har också tagit intryck av Helmfrid (1962) och hans analyser av bebyggelse och gravfält i västra Östergötland. Geometrisk metod diskuteras senare av Clas Tollin, *Rågångar, gränshallar och ägoområden: rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid* (Stockholm 1999) s. 33.

ningen var att fornlämningsrika och större ägofigurer talade för ett äldre ursprung medan mindre ägofigurer med få äldre fornlämningar pekade mot senare tillkomna, medeltida, delningar.¹⁸

FIGUR 1. Gravfält (svarta markeringar) och ägoområden (heldragna svarta linjer). Detalj efter karta av Ambrosiani (1964) s. 123.

¹⁸. Ambrosiani (1964) använder geometrisk metod för sju undersökningsområden i Uppland och Södermanland. Ambrosianis hypotes var att det finns en kontinuitet mellan yngre järnålder och medeltid, som visade sig genom primära (moderenheter/bolbyar) och sekundära byar (medeltida nybyggen/avgärdaenheter) – med en bebyggelseutveckling från ett mindre antal större enheter till en förtätning och uppdelning av dessa.

I den här typen av studier har således ägoområdet lyfts fram som en allt viktigare variabel för att spåra det tidiga agrarlandskapet. Ägoområdet är byns eller motsvarande bebyggelseenheters så kallade resursområde, som definieras av påfallande fasta ägo gränser, rågångar, och som skiljer byar juridiskt från varandra. Det kan sägas utgöra agrarlandskapets grundmönster.¹⁹ Rågångarna kan till exempel följa naturgivna gränser, som ett vattendrag, eller vara en allmänt accepterad gräns mellan i landskapet utmärkande stenar, men de kan också följa hägnader, stenvägar eller punktobjekt, till exempel broar eller resta gränsstenar och runstenar. Trots omfattande bebyggelseförändringar under medeltiden, exempelvis i samband med den medeltida expansionen och den senmedeltida ödeläggelsen, har ägo gränser uppvisat en påfallande kontinuitet. De kan därför användas i analyser av historiska förlopp. Bland annat har forskning visat att fler av de gränsmärken som omtalas i medeltida skriftliga källor går att identifiera i kartmaterial från 1600- och 1700-talet. Det talar för att ägo områden i 1600-talets kartor inte endast är giltiga för sin egen tid eller för 1500-talet och Vasatidens jordeboksregistrering, utan också i hög utsträckning för medeltiden.²⁰ Att den geometriska metoden är användbar på flera skalnivåer, också på sockennivå, har visats av exempelvis historikern Sigurd Rahmqvist, som utifrån sockengränser i de yngre kartorna och socknarnas inbördes relation gjort en analys av hur sockenbildningen utvecklats över tid. I till exempel den häradsekonomiska kartan för Vendel 1862–1863 visar Rahmqvist att det utifrån ägo gränserna går att identifiera en sannolik tidigmedeltida territoriell indelning.²¹

19. Staffan Helmfrid, "Nya metoder inom bebyggelseforskningen", *Historisk tidskrift* 89:1 (1969) s. 102.

20. Tollin (1999) s. 51–59, definierar ägo område som bebyggelseheternas resursområde, d. v. s. inägomark och utmark, som avgränsas av särskilda gränsmärken. I *Ägdomäner och sockenbildning i västra Östergötland: en rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostrets grundande* (Uppsala 2010) inför Tollin ett nytt begrepp ägdomän, definierat som flera ägo områden med samma ägare, t. ex. ett upptagningsområde med en eller flera storgårdar och tillhörande gårdar/torp (s. 139). Tollin menar här att den kyrkliga sockenindelningen kan avspegla en tidigmedeltida bebyggelsesituation där socknar går tillbaka på äldre rumsliga indelningar.

21. Ett exempel gäller Olands härad i Uppland där Rahmqvist (1996) menar att sockenindelningen bör ha skett utifrån en successiv uppdelning inom häradet med Alunda by och kyrka som utgångspunkt. Ett av Rahmqvists argument är att det område som skulle bli Alunda socken, och vid medeltidens slut var den största socknen i Oland, ursprungligen fanns centralt beläget i häradet (s. 137f.).

En begränsning som finns med metoden är emellertid att ägo gränser sällan kan verifieras mot äldre källmaterial, före lantmäterikartornas tid. Med den relativa kronologi som ställs upp – en sortering av yngre och äldre gränser – följer en risk för cirkelresonemang. Alla ägo gränser är förstås inte heller seglivade utan flera gånger har äldre bygränser också försvunnit före 1700-talets jordskiften, exempelvis i samband med 1600-talets säteribildning och städernas utbredning.

*Regelbundenheter i landskapet –
metrologisk och korologisk retrogressiv metod*

En annan fråga som har intresserat forskningen är huruvida gårdar och byar med liknande rumsliga mönster var resultat av en ovanifrån planerad bybildning och hur långt tillbaka i historien denna utveckling i så fall kunde härledas. Detta undersöktes flera gånger genom att tal- och storhetssamband granskades med den metrologiska metoden. Också denna metod använde i första hand lantmäterikartorna, och däri redovisningar av bland annat åkerareal och gårdarnas förvaltningsmässiga, kamerala, storlek. En större fråga har gällt när och varför byarna i östra Mellansverige reglerades – så kallat solskifte. Sambandet mellan det fastighetsmått, jordetal, som olika källor anger om gårdarna sattes i relation till bebyggelseområdena och åkertegarnas bredd, alltså det mått som lantmätarna på 1600-talet och senare angav som byamål, och äldre måttenheter som antogs ha legat till grund vid regleringen. De yngre lantmäterikartorna och deras kvantitativa data antogs på så vis ge mått som också var giltigt för betydligt äldre tid.²²

Den metrologiska metoden hade emellertid sina tillkortakommanden och här finns anledning att återknyta till den kritik om "systemfinneri" som Folke Dovring reste i början på 1950-talet: forskarens "benägenhet att hitta system i tingen, även där källorna inte ger belägg för något sådant".²³ Föreställningen om att bybildningen varit ovanifrån planerad och haft en mycket lång obruten historia har senare ifrågasatts. Regel-

22. Den metrologiska metoden är utvecklad av geografen och matematikern David Hannerberg, se exempelvis "Models of medieval and pre-medieval territorial organisation", *Journal of historical geography* 2:1 (1976) s. 21–34; *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år: gård och åker, skörd och boskap* (Stockholm 1971).

23. Dovring (1953) s. 401f. En kritisk diskussion av Hannerbergs metod presenteras i Sporrang (1985) s. 128. Problemet med att förklara agrarsamhällets uppbyggnad i termer av rumsliga och hierarkiska system diskuteras senare i Tollin (2010), s. 9f.

bundet så kallat solskifte omtalas förvisso i de danska och svenska landskapslagarna från 1200-talet, men nya tomtregleringar har tillkommit under senare delen av medeltiden och under förmodern tid.²⁴

Senare studier har dock visat att forskarsamhället inte helt kan bortse från den metrologiska metoden. En studie från slutet av 1960-talet, som undersökte arkeologiskt fältmaterial, främst bestående av så kallade stensträngar som övergavs omkring 400 e. Kr., med en metrologisk retrogressiv analys av tomt- och åkermått för att relatera byarnas läge och inre organisation till järnålderns bebyggelse i östra Östergötland, kritiserades visserligen för den typen av systemfinneri som diskuterats ovan och för att leverera en empiriskt svagt underbyggd helhetsbild av landskapets form.²⁵ En likartad studie i början av 1980-talet, som använde sig av ett betydligt större empiriskt material, konstaterade emellertid att flera tolkningar och dateringar faktiskt var riktiga i studien från 1960-talet. Metoden var alltså användbar, i den meningen att det gick att göra en ny tolkning utifrån tidigare resultat.²⁶ Därmed kan metoden ha vissa förtjänster när det gäller att formulera hypoteser, medan själva analysen behöver kompletteras med andra källor och metoder.

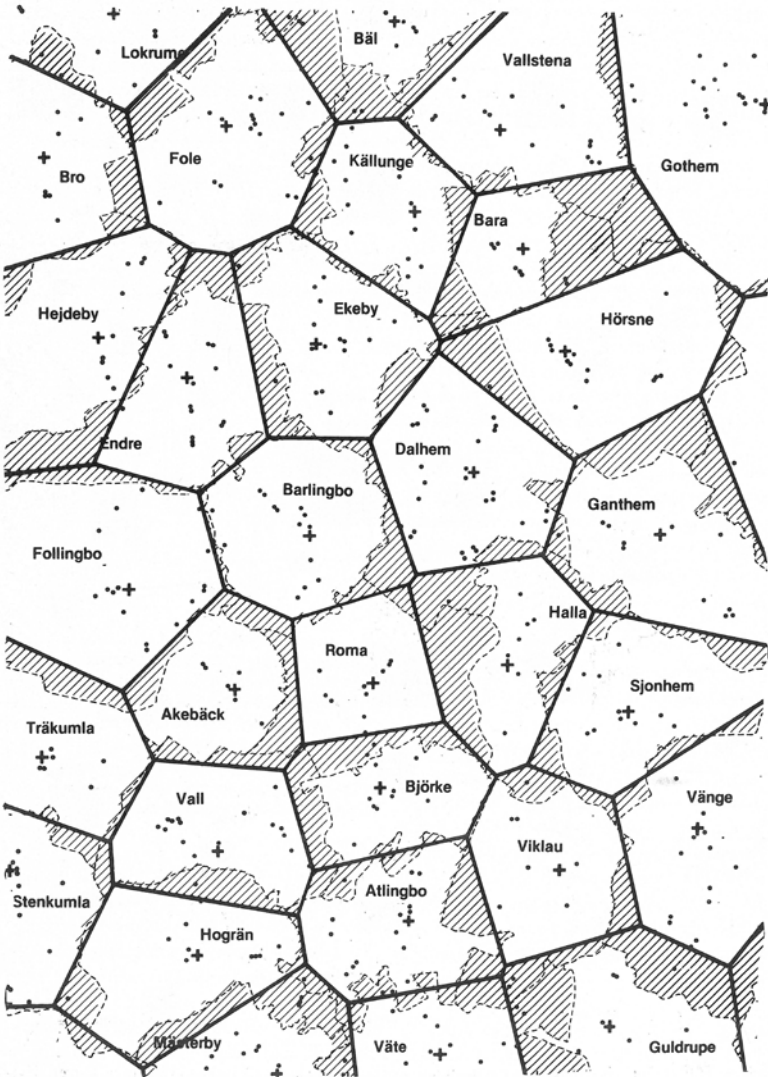
Ytterligare ett kvantitativt angreppssätt är den så kallade korologisk regressiva metoden. Den har fått sitt namn efter grekiskans *choros* (plats/rum) och utgör ett slags rummets statistik.²⁷ Analyser och kvantifieringar av rumsliga förhållanden – studiet av relationer mellan punktobjekt och ytor som i exemplet nedan – står i centrum för intresset. Metoden har bland annat använts för att undersöka i vilken utsträckning kyrkobyggande och socknar följde en planerad/logisk eller en slumpmässig avgränsning. Figur 2 är ett exempel från en studie av sockenbildningen på Gotland. Här är punktobjekten de medeltida kyrkornas läge och ytorna

24. Se Göransson (1971) samt hans kritik av Hannerberg i "Om svenska byar med regelbunden form", i Elg (red.) (1986) s. 49, en kritik som återkommer i Riddersporre (1996) s. 43.

25. Sven-Olof Lindquist, *Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland* (Stockholm 1968). Avhandlingen recenserades av Helmfrid som lyfte fram metodarbetet: "metodiskt redovisar den viktiga landvinningar och försök", Helmfrid (1969) s. 101–108.

26. En annan kritik mot Lindquist framfördes av arkeologen Evert Baudou i *Arkeologiska undersökningar på Halleby* (Stockholm 1973), som arbetade med samma undersökningsområde som Lindquist. Mats Widgren kom senare att göra en syntes av Lindquists och Baudous båda undersökningar: *Settlement and farming systems in the early Iron Age: a study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden* (Stockholm 1983). Där konstaterade han att Lindquists tolkningar och dateringar var riktiga.

27. Korologi, och dess långa tradition inom geografisk forskning, behandlas i Martin Gren & Per-Olof Hallin, *Kulturgeografi: en ämnesteoritisk introduktion* (2003) s. 190–194.

FIGUR 2. Thiessenpolygoner som retrogressiv korologisk metod i frågan om kyrkobygandet och sockenbildningen på Gotland. Polygonerna visar ideala sockenterritorier och skrafferade områden visar avvikelse från de faktiska sockengränserna. Efter Lindquist (1981) s. 54.

socknarnas geografiska utsträckning (de gränser som anges på kartor från ca 1700).²⁸ På halva avståndet mellan två kyrkor har mittpunkter markerats, som sedan binds samman med raka linjer. Figurerna som uppstår, så kallade Thiessenpolygoner, utgjorde ideala sockenterritorier som jämfördes med dels de territoriella socknarnas faktiska gränser och dels kyrkornas samt bebyggelsens lokalisering.

I studien om Gotland konstaterades att dessa ”konstruerade sockengränser” ofta överensstämde med de territoriella sockengränserna och att de naturgeografiska premisserna därför hade en underordnad betydelse. Därmed antogs att kyrkobyggandet och sockenbildningen bör ha haft en relativt kort och planerad tillkomstfas och att kyrkobyggandet i någon mån var planerat från överheten.²⁹ Till skillnad från den metrologiska metoden, som tar fasta på äldre och yngre kvalitativa mått och måttenheter, så är den korologiska metoden mer en renodlad rumslig analys av rummets statistik, som närmare påminner om den centralortsteori som använts i studier av städers lokalisering och inbördes relation och storlek. Faran med metoderna är däremot likartade: det finns en risk att forskaren drar för långtgående slutsatser på basis av för litet källmaterial och övertolkar systematiken, en kritik som ansluter till det principiella problemet med retrogressiva tolkningar.

28. Metoden utvecklas av Lindquist i ”Sockenbildningen på Gotland: en korologisk studie”, *Gotländskt arkiv* 53 (Visby 1981) s 45–64. I jämförelse med Lindquist studie av socknarna på Gotlands konstaterar Tollin (2010) att socknarna i västra Östergötland påvisar större olikheter (olika form och storlek), se t. ex. kartan på s. 142.

29. Lindquists slutsats angående Gotlands kyrkobebyggelse har kritiserats, senast av arkeologen Anders Andrén som menar att den korologiska metoden ger ett vad Andrén i ”Kyrkor och gårdar på Gotland: svar till Tryggve Siltberg”, *Fornvännen* (2011) s. 232–235, kallar ”efterhandsperspektiv” som överskattar det planmässiga i kyrkornas placering. Andrén menar att de arkeologiska fynden snarare talar för att kyrkorna byggts upp på enskilda initiativ, utan en gemensam plan för Gotland som helhet (s. 234). Tollin (1999) har utvecklat en annan korologisk metod som utgår från ägoradie, som är avståndet mellan punkten för det äldsta kända bebyggelseläget och en punkt längst ut på ägoområdets yttersta gräns/rågång. Ägoradie är enligt Tollin ett lätthanterligt och bättre mått på bebyggelseenheterernas storlek än försök till rekonstruktioner av faktiska ytor (s. 35, 186ff). På liknande sätt använder Tollin sockenradie i ”Härnevi och sockenbildningen i västra Uppland”, i Olle Ferm och Mia Åkestam (red.), *Härnevi kyrka och socken: perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden* (Stockholm 2012) s. 110.

Exkurs – att analysera bebyggelser utifrån åkerareal med hjälp av stora digitala material

I takt med att fler källpublikationer och forskningsdatabaser blir tillgängliga och sökbara digitalt så förbättras möjligheten till retrogressiva analyser baserade på stora datamängder. De tidigare nämnda analyserna av såväl åkrarnas former (med geometrisk metod) som den planerade bybildningens mönster (med korologisk metod) kan i dag relativt lätt kompletteras med statistiska analyser av åkerarealens och bebyggelsens storlek, eftersom de äldre geometriska kartorna från åren 1630–1655 numera finns tillgängliga digitalt i Riksarkivets databas GEORG. Kartorna täcker in cirka 20 000 gårdar (hemman) och cirka 12 000 bebyggelseenheter (byar och motsvarande). Bebyggelseenheter är identifierade och koordinatsatta i ett GIS (geografiskt informationssystem)-verktyg tillsammans med bland annat uppgifter om åkerareal.³⁰ Forskaren kan själv, för ett egenvalt undersökningsområde, i GEORG ta del av statistiken för åkerarealer på gårdsnivå och bynivå. Arbetssättet är ekonomiskt, då forskningstiden kan ägnas åt analyser i stället för åt tidskonsumerande datainsamling.

Åkerarealen är fortfarande en underutnyttjad källa inom forskningen om den medeltida bebyggelsens storlek.³¹ Geografen Clas Tollin har dock visat att relativt heltäckande statistik över åkerarealen inom ett visst område från en viss tid kan berätta mycket om äldre förhållanden på platsen. I två undersökningar av sockenbildningar i västra Östergötland och västra Uppland har Tollin prövat att använda uppgifter om åkerareal från GEORG som variabel i den retrogressiva analysen.³² Genom en enkel storleksgradering framträder hur stora och mindre byar geografiskt

30. De äldre geometriska kartorna är publicerade i databasen GEORG, <<http://www.riksarkivet.se/geometriska>> (2/5 2013). Den är utvecklad inom projektet "Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna" som finansierats av Kungl. Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond med stöd från Vetenskapsrådet för det anslutande projektet "Historiskt GIS och databas på Internet" (projektledare i båda fallen är Clas Tollin). För presentation av projektet och databasen se Clas Tollin & Olof Karsvall, "Sveriges äldre geometriska kartor: ett världsarv görs tillgängligt", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 60 (2010) s. 94–103.

31. Åkerarealen i GEORG är registrerad från kartornas *Notarum Explicatio* och kan exporteras till Excel för egen bearbetning. En styrka med åkerareal som variabel är att lantmätare i olika delar av landet på 1600-talet använde samma metod för uppmätning och samma arealmått tunnland. I lantmätarnas instruktion 1634, som finns utgiven i Viktor Ekstrand, *Samlingar i lantmätteri I* (1901), definieras 1 tunnland som 14 000 kvadratalnar, d.v.s. ca 4 900 m² (s. 10).

32. Exempel på tidigare bebyggelsestudier som använt åkerareal som variabel i analysen ges i Tollin (2010), med en gruppering av bebyggelseenheter efter åkerareal i en 4-gradig skala (s. 27). Se även Tollin (2012).

förhåller sig till varandra. Tollins argument är att merparten av bebyggelseenheter i dessa två undersökningsområden har varit uppodlade och haft definierade yttre gränser sedan tidig medeltid. Åkerarealen omkring 1640 – som oftast är den äldsta uppmätningen som finns att utgå ifrån – kan därför användas som ett mått på de medeltida bebyggelseenheteras storlek. Till exempel kan byar med stora åkerarealer utgöra en indikation på att det har legat medeltida gods och storgårdar på platsen.³³

I exemplet nedan har jag provat Tollins angreppssätt på ett område i sydvästra Uppland, Torstuna och Simtuna härader, under samma period. Jag fokuserar åkerstorleken per bebyggelseenhet omkring 1640. Genom att klassificera åkerstorleken i grupper – i figur 3 används fyra klasser – kan de större enheterna på ett enkelt sätt skiljas från de mindre. Därmed har vi skapat ett underlag som kan kasta nytt ljus över bland annat diskussionen om var den medeltida kungsgården Gestilren egentligen låg – gården där ett berömt slag omtalas 1210 mellan Erik Knutsson och Sverker den yngre.

På språkliga grunder har ortnamnsforskaren Staffan Fridell placerat slaget vid byn Gästre i Frösthults socken.³⁴ En retrogressiv geografisk analys av åkerstorleken per bebyggelseenhet i kartan pekar åt samma håll: Gästre framstår som en av de största bebyggelseenheter i Sverige på 1600-talet. Åkerarealens storlek är betydande, jämförbar med till exempel Gamla Uppsala. Den geometriska karta visar därtill att byn har tolv gårdar som med ett undantag är av jordnaturen kronojord. Dessutom finns beteckningen hovgård inskrivet av lantmätaren på kartan. En sådan betydande åkerareal, som dessutom tillhörde kronan 1640, talar för att Gästre varit en medeltida kungsgård. Den retrogressiva analysen kan på detta sätt, här baserad på ett stort digitalt källmaterial, bidra till att rekonstruera rumsliga sammanhang och bistå med kompletterande förklaringar till enskilda historiska händelser, exempelvis fältslag.³⁵

33. Tollin (2010) talar om storgårdar i betydelsen kungsgård eller huvudgård men också som det som under medeltiden omtalades som brytegårdar (s. 142–145). Se även Rahmqvist (1996) som identifierat flera storgårdar med hjälp av de medeltida skriftliga källorna (diplom).

34. Staffan Fridell, "Var stod slaget vid Gestilren 1210?", *Ortnamnsällskapets i Uppsala årskrift* (2007) s. 27–54, och där anförda källor.

35. På Gästres karta 1640 (GEORG T7:19) kallas tre kronogårdar för hoffgårdar, medan de övriga gårdarna benämns bolby. Gästre uppmätte 1640 totalt 362 tunnland åker, att jämföra med kungsgårdarna i Gamla Uppsala och Kungslena som vid samma tidpunkt enligt deras kartor hade 401 respektive 423 tunnland åker. Om kartan över Gästre se Bruno Johnsson, *Synpunkter på 1600-talets tidiga geometriska kartering med särskild hänsyn till Västmanlands län* (Stockholm 1965).

FIGUR 3. Åkerstorlek per bebyggelseenhet omkring 1640 i Torstuna och Simtuna härad i sydvästra Uppland. Bearbetningen har gjorts i GIS, vilket underlättar hanteringen av stora datamängder som är koordinatbundna. Kartbilden har kompletterats med kyrkornas läge samt ungefärliga socken- och häradsgrensar, som underlag för en geografisk (rumslig) retrogressiv analys. Gästre och Torstuna framträder som två betydande bebyggelseenheter. I området framträder också flera andra stora förhistoriska bebyggelseenheter, medan de minsta enheterna (under 40 tunnland) sannolikt etablerades först under medeltiden. Arealuppgifter och koordinater från äldre geometriska kartor från cirka 1640 via databasen GEORG <<http://www.riksarkivet.se/geometriska>> (2/5 2013).

Det finns dock även faror med de stora digitala materialen, bland annat ökar risken att forskaren kommer allt längre från den ursprungliga källan och drar förhastade slutsatser. Det behövs fortsatt metodutveckling på området. Den retrogressiva metoden har också stora förtjänster, som vi skall se nedan, när den tillämpas på ett kvalitativt sätt på en mindre mängd källmaterial.

*Hur hårt slog digerdöden? En fördjupad
illustration av retrogressiv metods förtjänster*

En aktuell fråga inom den bebyggelsehistoriska forskningen kan användas för att utförligare illustrera användningen av den kvalitativt orienterade geometriska retrogressiva metoden. Frågan gäller hur stor nedgången och ödeläggelsen var under den senmedeltida krisen, som räknas från tiden för digerdöden vid mitten av 1300-talet och de senare pesterna och kriserna under 1300- och 1400-talen. Spåren efter senmedeltidens kris och ödeläggelse kan många gånger fortfarande ses i 1500-talets jordeböcker och 1600-talets kartor. Trots detta har dessa källor inte utnyttjats systematiskt inom den forskning som riktat in sig på befolkningsnedgången och ödeläggelsen under senmedeltid, den så kallade ödegårdsforskningen, som var särskilt livaktig i Norden under 1960- och 1970-talen. Det är olyckligt, då frågan om senmedeltidens bebyggelsenedgång inte kan få ett tillfredsställande svar utan användning av yngre källmaterial och retrogressiv metod.

Ödegårdshistorikerna i de nordiska länderna utgick från olika metodangrepp. Den tidigare nämnda *tilbakeslutnings-metode* användes av norska forskare för att uppskatta antalet gårdar före och efter digerdöden. Den retrogressiva metoden var däremot mindre använd inom svensk bebyggelsehistorisk forskning, där de medeltida källmaterialen och traditionell historisk metod användes i högre utsträckning. Dessa studier kritiserades emellertid för att underskatta den verkliga nedgången av gårdar: framför allt hade ödeindikatorerna i såväl samtida som yngre källmaterial inte beaktats tillräckligt.³⁶ Med hjälp av ett geometrisk retrogressivt angreppssätt kunde andra resultat nås. Det

36. Huvuddragen återges i Nordiska ödegårdsprojektets slutrapport, där bl. a. Eva Österberg diskuterar metodologiska skillnaderna mellan forskare i särskilt Sverige och Norge i "Methods, hypotheses and study areas", i Svend Gissel (red.), *Desertion and land colonization in the Nordic countries c. 1300–1600: comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages* (Stockholm 1981) s. 26–77. En senare kritik av ödegårdsprojek-

uppmärksammades till exempel att det i 1600-talskartor fanns många obebyggda men likväl brukade ägoområden (utjordar) vilket indikerade att dessa en gång varit bebyggda och ödelagts för att bli återodlade av andra gårdar.³⁷

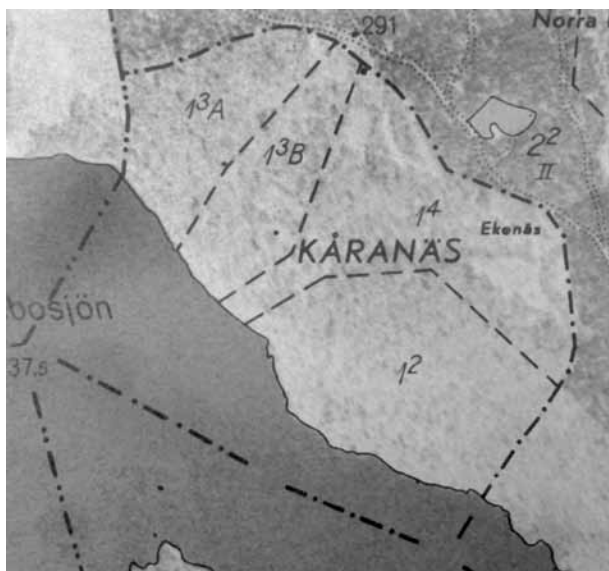
Andra material än kartor användes även retrogressivt för att undersöka ödeläggelsen, exempelvis jordeböcker över Vadstena klosters egendomar från åren 1447–1502, vilka nämner gårdar som legat öde sedan ”stora döden”. Dessa källmaterial bekräftade också de retrogressiva resultaten från användningen av 1500-talets jordeböcker och 1600-talets geometriska kartor.³⁸ Att tolkningar som endast utgår från samtida källor kraftigt underskattar ödeläggelsenivån har också tydliggjorts av senare geometriska analyser av 1600-talskartor.³⁹ Kartorna kan avslöja medeltida ödegårdar på flera olika sätt: genom skriftliga indikationer (som till exempel utjord och andra noteringar om ägo- och bebyggelsenamn) och via bevarade åkerformer och ägomönster i landskapet (ödejord, tegstrukturer, hägnadernas utseende och via ägo gränser/rågångar som legat fast också in i modern tid). Även moderna kartor kan användas för att identifiera troliga medeltida ödegårdar. På kartan från 1940 över Hylletofta socken i Småland finns till exempel en obebyggd njurformad ägofigur namngiven som Kåranäs, som Clas Tollin uppfattat som en trolig ödegård (Figur 4). Med en sådan analys, som spänner över 500 år, ställs frågor om ägo gränsernas kontinuitet och den retrogressiva metodens

tets resultat ges av Janke Myrdal i *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: ett perspektiv på senmedeltidens Sverige* (Stockholm 2003) s. 166–202.

37. Ett exempel är Väversunda i Östergötland där Helmfrid redan 1962 utifrån en geometrisk karta från 1630-talet (GEORG D6:35–36) såg att Väversunda brukade jord som utjordar som Helmfrid tolkade som den medeltida ödegården Lunna. Ett tidigt exempel på sambandet utjordar och ödegårdar, som också verifierats med arkeologisk metod är Lingnåre i Uppland, som behandlas i Göran Dahlbäck m. fl., ”Lingnåre utjord. Exempel på medeltida regression”, *Fornvännen* 68 (1973) s. 90–96. Frågan om utjordar under 1500- och 1600-talets och sambandet med ödegårdar behandlas senaste av Olof Karsvall i ”Utjordar and the question of deserted farms”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 61 (2011) s. 22–38.

38. Lars-Arne Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning* (Lund 1958) s. 172–205; Larsson (1970), s. 24–46; Käthe Bååth, *Öde sedan stora döden var... bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal* (Lund 1983) s. 62–65.

39. Ulf Jansson, *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad* (Stockholm 1993). Genom att jämföra 1500-talets jordeböcker och 1600-talets geometriska kartor kom Jansson fram till att det fanns en rad olika indicier som inte annat än kunde ses som annat än som spår av senmedeltida ödegårdar. Rahmqvist (1996) ger exempel på flera ödelagda torp. Exempel på ödegårdar i Bohuslän som gått att spåra i yngre kartmaterial ges av Mats Widgren, *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750* (Uddevalla 1997).

FIGUR 4. Kåranäs – en medeltida ödegård? I dag ett exempel på obebyggd jordregisterenhet, som har eget namn och ägogräns, här visad med streck-prickad linje på den ekonomiska kartan från 1940-talet. Efter exempel av Tollin (1999) s. 33.

potential på sin spets. Tolkningen skulle dock kunna underbyggas med jämförelser med andra skriftliga källor och med hjälp av ett historiskt kartöverlägg, där två eller flera tillgängliga kartgenerationer jämförs.⁴⁰

Retrogressiv geometrisk metod kan också användas för att teckna ett scenario eller en hypotes över en trolig händelseutveckling. Med hjälp av metoden har gårdar som övergavs och beskogades i samband med senmedeltidens kris gått att återfinna som obebyggda men kvarblivna jordregisterenheter i yngre kartmaterial. Att gårdar övergavs innebar

40. Historiska kartöverlägg går ut på att läsa och renrita historiska kartor genom att rektifiera den historiska kartan mot en modern karta, det vill säga anpassa den historiska kartan till den moderna kartans koordinatsystem, så att båda får samma skala och ligger rätt i förhållande till varandra utifrån kartbildens olika punkt- och linjeelement. Metoden för kartöverlägg, som strävar efter att beskriva den äldre rumsliga organisationen på ett tydligt sätt, kan användas för både retrogressiv och retrospektiv analys. Se redogörelser i Clas Tollin, *Åttebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården* (Stockholm 1991) s. 67–72, och i Niklas Cserhalmis, *Fårad mark: handbok för tolkning av historiska kartor och landskap* (Stockholm, 1998) s. 43–60.

dock inte varje gång att jorden lämnades obrukad. Sannolikt kom många ödegårdar att läggas samman med andra kvarvarande gårdar, utan att nedgången gett något avtryck alls i samtida eller yngre källmaterial. I vissa fall framträder dock ett sådant mönster när källorna blir mer heltäckande under 1500- och 1600-talen. De yngre källorna, och särskilt lantmäterikartorna, fångar många gånger de åkrar, ängar och betesmarker som tidigare varit egna gårdar, men som senare lagts om till extra markresurser (utjordar) till andra gårdar. Frågan om ödegårdar är således ett exempel där den geometriska metoden och de yngre lantmäterikartorna på ett konkret sätt kan användas för att identifiera medeltida bebyggelser. De få senmedeltida skriftliga beläggen på ödegårdar behöver därför samanalyseras med den mångfald av indicier på äldre ödeläggelse som finns i yngre källor. Senmedeltidens faktiska bebyggelsenedgång kan med andra ord inte enbart uppskattas utifrån de samtida beläggen, och utan retrogressiv metod blir slutsatserna ofullständiga.

Avslutande diskussion

Jag har presenterat en översikt över förtjänster och brister hos fyra olika retrogressiva metoder – morfologisk-genetisk, geometrisk, meteorologisk och korologisk – det vill säga metoder som alla strävar efter att på lite olika sätt förklara och belysa äldre förhållanden med hjälp av yngre källmaterial. Det handlar om väl beprövade metoder bland historiska geografer, men likväl om metoder som är föga diskuterade inom historikersamhället i stort.⁴¹ Förutom att det har sänkts en resonerande översikt för historiker så dras metoden med en efterhängsen och problematisk namnfråga: tillvägagångssättet att förklara äldre förhållanden med hjälp av yngre källmaterial har både kallats retrogressiv metod, vilket är den terminologi jag använder i den här uppsatsen, och retrospektiv metod, som står för det rakt motsatta arbetssättet, att förstå senare utfall och situationer genom att analysera tidigare händelser och förhållanden, enligt min användning av begreppen. Begreppsförvirringen ställer till problem för alla som vill informera sig om metoden.

När begreppen väl retts ut och de fyra metoderna presenterats visade jag hur retrogressiv metod fungerar när den sätts i praktiskt arbete. Mitt exempel illustrerade hur ödeläggelsen i spåren av pestepidemierna

41. I Sverige finns det endast några få kortare översikter skrivna om metoden, för och av geografer. Se Widgren (2000), Riddersporre (1986) och (1996) samt Hemfrid (2000) och (1986).

under 1300- och 1400-talen kan belysas med hjälp av analyser av kartmaterial från 1500- och 1600-talen. För att få en representativ helhetsbild av bebyggelseförändringarna under senmedeltiden är det, visade jag, nödvändigt att väga in yngre källor och indirekta spår. Retrogressiva metoder blir därför ett viktigt och nödvändigt komplement till andra metoder i analysen av svårutforskade problemområden, som exempelvis medeltidens bebyggelsesituation. Bland den retrogressiva metodens förtjänster märks sammantaget dess förmåga att kasta ljus över nya och gamla forskningsfrågor, avvisa orimliga tolkningar av tillgängligt material och formulera fruktbara hypoteser. En annan styrka är att metoden kan tillämpas på flera olika analysnivåer, från gårdsnivå via bynivå till regional och nationell nivå.

Det potentiella problemet med retrogressiv metod kan sammanfattas i tre punkter: 1) Ansatsen riskerar att överbetona kontinuitet – metoden överskattar det stabila och underskattar snabba förändringar.⁴² 2) Den kan övervärdera det planmässiga i landskapet – ett olyckligt systemfinneri överskuggar forskningsarbetet.⁴³ 3) Den riskerar att förbise det kronologiska kriteriet, alltså det källkritiska kravet på att utsagor och belägg skall ha närhet i tid och rum till det som undersöks.⁴⁴ Det ligger en hel del i kritiken. Den retrogressiva metoden har ibland inneburit en ganska mekanisk tillbakaskrivning; utgått från grova antaganden om att exempelvis bebyggelser alltid har legat där de ligger. Men det är svårt att argumentera för att överbetoningen av kontinuitet är inbyggd i själva metoden. Den har nämligen också använts tillsammans med den diametralt motsatta utgångspunkten, som en metod användbar för att komma åt skillnader mellan yngre och äldre landskap.⁴⁵

42. Detta är en kritik som bland annat tas upp av J. L. M. Gulley, "Retrospective approach in historical geography", *Erkunde XV* (1961) s. 306–309.

43. Dovring (1953) s. 401f.

44. Det kronologiska kriteriet, eller närhetskriteriet, är ett av den weibullska skolans tre grundläggande krav för källkritik (vid sidan av detta samtidskrav märks kravet på oberoende och på tendensfrihet). Se t. ex. Birgitta Odén, "Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning", *Scandia 41:1* (1975) s. 14–15.

45. Medan den norska agrarhistorikern Andreas Holmsen (jfr not 9) utgick ifrån antagandet att agrarsamhället var uppbyggt kring "stabila strukturelement", och pratade om en "kontinuerlig historisk verklighet", var t. ex. den svenska historikern Folke Dovring (jfr not 10) kritisk mot den starka tron på kontinuitet hos vissa företrädare för ansatsen. Att retrogressiv metod inte bara är en teknik för att studera kontinuitet utan också för att undersöka och komma åt förändringar, exempelvis skillnader mellan 1600-talslandskapet och äldre landskap, påpekas av Widgren (2000) s. 41.

En liknande reflektion kan göras kring den andra problempunkten. Att forskare målat upp illa underbyggda syntetiska helhetsbilder av landskapets utseende är inte en effekt av inneboende tillkortakommanden hos den retrogressiva metoden utan ett resultat av att de övertolkat systematiken, i analyser av för små källmaterial. Jag visade för övrigt i en utvikning hur den risken kan komma att minska framöver, i takt med att allt fler källor, inklusive historiska kartor, blir digitalt tillgängliga.

Slutligen måste forskare som använder retrogressiva ansatser och metoder se upp för kronologiska felslut. Strukturer som uppfattas ha relevans bakåt i tiden behöver vara daterade eller ha ett kronologiskt djup som är känt, för att risken för anakronistiska feltolkningar skall kunna minimeras. Samtidigt kan det rimligtvis inte vara tiden som förflutit mellan händelsen och källans tillkomst som i sig avgör om källan kan användas eller inte. Snarare får man från fall till fall försöka bedöma på vilket sätt informationen kan ha blivit lidande av tidsavståndet.⁴⁶ Exempelvis är det ofta accepterat att 1500-talets jordeböcker också ger kunskap om senmedeltida förhållanden. Den kvarvarande diskussionen handlar om hur långt i tiden sådana uppgifter kan tillbakaskrivs.⁴⁷ I vissa fall ger naturgivna förhållanden indikationer. Landhöjningen i områden som Mälardalen gör exempelvis att bebyggelser som ligger under femmeterskurvan (0–5 meter över havet) inte gärna kan ha varit etablerade före medeltid. Men till skillnad från arkeologiska fyndmaterial – som kan undersökas genom dendrodatering, pollenanalys, osteologisk metod eller liknande tekniker – så kan gamla bygränser eller sedan länge övergivna bytomter eller odlingsmark inte enkelt dateras. Möjligheten ligger allt som oftast i att hitta en relativ kronologi, ett sätt att skilja ut äldre från yngre strukturer. Det bästa sättet att undvika samtliga tre fallgropar som har förknippats med retrogressiv metod är antagligen att kombinera en rad olika, såväl yngre som äldre, källmaterial. Exempelvis kan analyser av 1600-talets storskaliga kartor med fördel kopplas samman med såväl fältobservationer, arkeologiska undersökningar som studier av ortnamn och medeltida brevmaterial.

46. Jarrick & Söderberg (1993) s. 121.

47. Bara för att 1500-talets skattenorm och begrepp kan återfinnas i medeltida skriftliga källor så innebär inte det automatiskt att uppgifterna är jämförbara, något som Dovring understryker i *De stående skatterna på jord 1400–1600* (Lund 1951) s. 9. Frågan om jordeböckernas giltighet för medeltiden diskuterades bl. a. av Gunnar T. Westin, "Det medeltida Sverige", *Historisk tidskrift* 82 (1962) s. 121–141.

Förtjänsterna med retrogressiv metod dominerar över riskerna. Metoden förutsätter att rumsligt bundna variabler står i centrum för forskningsintresset, alltså företeelser som är knutna till geografiska platser som gårdar, byar, ägoområden, ortnamn och så vidare. Användningsområdet är däremot inte begränsat till vissa typer av platser, även om studier av agrarlandskapet har varit vanligast, eller tidsperioder, även om metoden särskilt har använts av medeltidshistoriker. På liknande sätt som ägo gränser i agrarlandskapet kan ha relevans bakåt i tiden, kan exempelvis fastighetsstrukturen eller gatunätet i urbana landskap ha retrogressiv relevans på så sätt att yngre stadsplaner kan användas som underlag i tolkningar av städernas årsringar.⁴⁸ I likhet med medeltidshistoriker borde vidare modernhistoriker, när källsituationen tillåter, kunna dra nytta av yngre källmaterial. Retrogressiv metod, som blir särskilt fruktbar när den kombineras med andra mer traditionella ansatser, har kort sagt potential att även berika forskningsmiljöer utanför agrarhistoria och historisk geografi.

Frågan om att kombinera retrogressiv och traditionell historisk metod knyter också an till spørsmålet om – och i så fall hur – indicier, som kan finnas både i samtida och yngre källor, skall inkluderas i analysen. Att använda vad agrarhistorikern Janken Myrdal har kallat indiciemetoden för hantering och värdering av de i medeltida källorna många gånger sällsynta och svaga indicierna, kan vara en möjlig framkomlig väg.⁴⁹ Här kan retrogressiva metoder fungera som ett sätt att identifiera indicier i yngre källor. Men när yngre källor och indicier vägs in i analysen måste samtidigt en osäkerhet accepteras i tolkningarna och resultaten. Här behövs fortsatt metodutveckling, inte minst med tanke på att allt mer källmaterial blir fritt tillgängligt i databaser, vilket bjuder in till mer kvantitativa studier och möjligen även mer retrogressiva analyser.

48. Exempelvis Lennart Améen, *Stadens gator och kvarter: stadsmiljöns geografiska grunddrag* (Lund 1973), som utifrån dagens stadsplan och historiska stadskartor diskuterade städernas årsringar genom att skilja äldre från yngre gatumönster.

49. Myrdal talar om "indiciemetoden" i samband med "inkluderande metod" i "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007) s. 495–504. Myrdal beskriver indiciemetoden som ett sätt att hantera situationer där det finns få konkreta belegg men ett större antal indirekta belegg som talar i samma riktning och som därför är nödvändigt att inkludera i analysen. Indiciemetoden tillämpas i studien (2003) om digerdöden och pesterna under senmedeltiden och i *Boskapsskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie* (Stockholm 2012).

Retrogressive method. An overview of approaches in historical geography and agrarian history

It is still rare for historians to use sources from a more recent period to describe and analyse an earlier one. But when the paucity of contemporary sources can be supplemented by a richer and more extensive material from a later period this may be a useful method. The origin of this approach is Marc Bloch's *Méthode regressive* dating from the early years of the twentieth century. In the Nordic countries, Bloch's method influenced the works of Andreas Holmsen, Folke Dovring and Staffan Helmfrid, who was also influenced by German geography. It remains the case that the retrogressive method is conflated with the opposite approach, the so-called retrospective method, when older sources are used to interpret a more recent period.

Rather than the specific methods actually employed, discussions of the regressive method have mostly focused on the approach in general terms. In this article four different retrogressive methods are presented. The first is the qualitative *morphological-genetic* method, long used by historical geographers to analyze elements of the cultural landscape, such as agricultural practices and ownership patterns. From this method developed the *geometric* method. Two quantitative methods are the *metrological* and *chorological* methods used to analyze spatial patterns and anomalies in the landscape.

The article further discusses geographic analysis of spatial statistics, which is possible to investigate with the geometric and chorological approaches. This and similar applications are likely to become increasingly used as spatial data and research databases become available online. An illustration of the usefulness of the retrogressive method is provided from historical research on settlement patterns and abandoned farms.

Despite the problems of determining the relevance of later sources to the interpretation of earlier periods it is clear that the method is not only a complement to alternative approaches but in many cases a necessity. Indeed, by disregarding evidence from later periods the historian often risks ending up in a flawed analysis and imperfect conclusions.

Keywords: historical method, retrogressive method, historical geography, agrarian history, chorology, settlement patterns